

Dr. Marijan SIVRIĆ

ZNANSTVENI OPUS PAVE ANĐELIĆA S OSVRTOM NA ISTRAŽIVANJA TERITORIJALNO-POLITIČKOG USTROJA BOSNE I HUMA U SREDNJEM VIJEKU

Znanstveno-istraživački i stručni opus dr. Pave Anđelića, znanstvenog savjetnika i kustosa savjetnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu opsežan je i raznovrstan, vremenski širokog raspona od prapovijesti, preko antike, do kasnog srednjeg vijeka.

Kao polihistor okušao se u više znanstvenih disciplina, kamo ga je vukla znatiželja istraživača i znanstvenika, u *povijesti, povijesti umjetnosti, arheologiji, toponomastici*, te u gotovo svim pomoćnim povijesnim znanostima: *paleografiji, diplomatici, heraldici, sfragistici, sigilografiji, epigrafici i numizmatici*.

Prve stručne i znanstvene napise posvetio je svom užem zavičaju, pišući o prapovijesnim gradinama u dolini rječice Neretvice i prapovijesnim kulturama u okolini Konjica, nalazištima rimskog doba u Neretvi i srednjovjekovnim gradovima u Neretvi objavljujući ih u Glasniku za Arheologiju ZMS u razdoblju od 1956. do 1961. god.¹ Ostali njegovi radovi vezani su za povijest Bosne i Huma u srednjem vijeku, u manjoj mjeri za rani, a prevalentno za razvijeni i kasni srednji vijek.

Širok je spektar Anđelićevih interesiranja. Njega gotovo podjednako zanima *politička, gospodarska i kulturna povijest* Bosne i Huma u srednjem vijeku. Predmet njegovih opservacija su npr. tipovi srednjovjekovnih naselja: sela i urbanih sredina: *trgovišta, varoši, utvrda, podgrađa i gradova*.

U fokusu njegovih opservacija su *vjerska središta, crkveni objekti i kulturna mjesta i mjesta javnih poslova*. Pažnju poklanja gospodarskim prilikama: *agrarnim odnosima, zanimanjima ljudi, obrtima, trgovini, socijalnoj strukturi, vladarskim posjedima i vlastelinskim rodovima*.

¹ Mjesto na kojem su objavljeni spomenuti radovi, vidi u prilogu: Bibliografija P. Anđelića.

Zaokupljaju ga i teme iz kulturne povijesti, te tako piše o *pisanim izvorima, javnim ispravama, oporukama, epigrafskim grobnim i drugim natpisima, stećcima, grobištima, urbanističkim rješenjima, vladarskim dvorovima, kulturnom životu, narodnoj tradiciji, starijoj književnosti*.

Osobita znanstvena preokupacija dr. Pave Anđelića jest proučavanje *teritorijalno-političkog (upravnog) ustroja* na prostorima srednjovjekovne bosanske države. Baveći se tom temom, došao je do spoznaja o postojanju triju osnovnih ustroja, koji se iz razumljivih razloga i dijelom međusobno prožimaju. Bili su to:

- upravni sustav ranog feudalizma do 12. st.,
- sustav uprave razvijenog feudalizma od 13. do 14. st.,
- politički ustroj kasnog feudalizma ili doba kraljevstva (1377.-1463.).

Političko-upravni sustav istraživao je multidisciplinarno, koristeći se raspoloživim i dostupnim vrelima: stari pisci i njihove kronike, pisani povijesni izvori (vladarske isprave, arhivska vrela), arheološki nalazi i rezultati arheoloških istraživanja, toponomastička građa, terenske opservacije i drugo.

Svoja istraživanja vršio je na određenim prostornim cjelinama, označujući ih u nomenklaturi upravnog nazivlja terminom zemlja. Takve su u početku bile *Bosna* u užem smislu (*zemljica Bosna*), *Humska Zemlja* ili *Hum*, *Podrinje*, *Donji kraji*, *Zapadne strane*. U pitanju su one prostorne cjeline koje su postupno, na kraći ili duži rok, ušle i bile u sastavu srednjovjekovne Bosanske države. Njih, gotovo redovito u svojim titulaturama u ispravama navode bosanski banovi i kraljevi.

Političko-upravni sustav ranog feudalizma do 12. st., u svojim osnovnim shemama, na prostorima na koje se bila proširila ekspanzijom srednjovjekovna Bosanska država, prema dr. Pavi Anđeliću izgledao je ovako:

- 1.1 - *zemlja* (Bosna, Humska Zemlja),
- 1.2 - *župa* ili *županija*,
- 1.3 - *seoska općina* sa svojim okolišem, te
- 1.4 - *vlastelinstvo* ili *feud* u svom početnom stadiju.

Pojam *zemlja* Anđelić je definirao kao teritorijalno-političku jedinicu sastavljenu u prosjeku od desetak županija. U ranijim razdobljima *zemlje* su bile čvrsto organizirane teritorijalne jedinice i redovito pokazuju zavidan stupanj političke samostalnosti. Na čelu tih *zemalja* stajao je, u pravilu, nasljedni vladar s jednom od titula: *knez*, *ban*, *vojvoda*, *kralj*.

Sustav političko-upravnog ustroja razvijenog feudalizma od 13. do druge polovine 14. st. prema Anđelićevim istraživanjima jest sljedeći:

Pored

2.1 - *zemlje*, kao zemljopisnog pojma, javljaju se dvije dominantne kategorije:

2.2 - feudalna oblast i

2.3 - vlastelinstvo.

Tu su prisutne i degenerirane jedinice prethodne epohe:

2.4 - župa ili županija i

2.5 - *seoska općina*.

U ovom razdoblju susrećemo i začetke novih jedinica, a to su:

2.6 - *katun*, te

2.7 - kotar ili knežija.

Zbog razvoja gradova pojavljuje se u ovom razdoblju i

2.8 - *općina*, varoši i trgovišta.

U trećem razdoblju kasnog feudalizma ili u doba kraljeva od 1377. god. do pada Bosne pod osmansku vlast 1463. god. pored

3.1 - *zemlje*, kao formalnog okvira, sada dominira:

3.2 - *feudalna* oblast pod vlašću velmoža, te

3.3 - *upravni kotar* ili *distrikt*, ili degenerirana kasnofeudalna župa.

I dalje ostaju i dolaze do izražaja:

3.4 - *općina*, *trgovišta* i varoši, a javlja se i

3.5 - *rudarska općina* u rudarskim središtima.

I dalje egzistira

3.6 - *seoska općina* i poseban vid organizacije, a to je

3.7 - vlaški katun.

Oblici upravne vlasti ovog razdoblja, i neki iz ranijih epoha, poslužile su kao temelj administrativne podjele u prvoj fazi osmanske vlasti na ovim prostorima.

Srednjovjekovni ustroj imao je odraza na administrativni ustroj u doba austrijske uprave, pa i kasnije, a ponegdje i sve do naših dana.

Do sintetičkih rezultata o političko-upravnom ustroju dr. Pavao Anđelić došao je kroza svoja dvadesetogodišnja istraživanja, koja su urodila brojnim studijama, na koje ćemo se ukratko osvrnuti.

Među prvima je studija *Problem naselja i užeg teritorija pod imenom Bosna*.² U ovoj studiji autor se bavi *teritorijalnim* i *političkim sadržajem imena Bosna*. Već se davno javila potreba rasvjetljivanja problematike oko egzistencije *naselja* i *užeg teritorija* pod nazivom *Bosna*. Tim više, jer je riječ o imenu koje nosi i čitava zemlja, tj. *Bosna*. Sadržaj i značenje

² P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska - stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeća*, Sarajevo 1973., str. 231-234.

imena *Bosna* prošao je dugi povijesni put od imena naselja do imena zemlje države. Temeljem narativnih izvora, vladarskih povelja, vidljivih arheoloških preostataka i toponomastičke građe Anđelić je utvrdio da je nesumljivo postojalo naselje pod imenom *Bosna*, iako mu točnu lokaciju, zasad, nije moguće odrediti. Ono se nalazilo u promjeru od oko 6 km, gdje su razmještena dobro poznata srednjovjekovna naselja *Mile*, *Podvisoki*, *Biskupić* i *Moštre*, a svi zajedno činili su *teritorijalnu općinu* pod nazivom *Bosna*.

Dok je postojanje mjesta i teritorijalne općine pod imenom *Bosna* nedvojbeno, postojanje više jedinice pod tim imenom nije moguće dokumentirati. Visočko polje s okolnim brdima predstavlja zaokruženu zemljopisnu cjelinu, idealnu za jednu knežiju, kotar ili pak županiju. Tim više što je taj prostor, veličine jedne tadašnje županije, jasno zaokružen teritorijima susjednih župa srednje (gornje) Bosne (*Trstivnica*, *Lepenica*, *Lašva*, *Vidogošća*), čije su granice dobro određene. Zato u tom prostoru P. Anđelić vidi mogućnost postojanja posebne vladarske, banske jedinice bez obzira na njezino ime i naziv po administrativnoj nomenklaturi.

Polazeći od embrionalnog sadržaja imena *Bosna* čije je središte, prema autoru, bio u Visočkom polju i njegovu priobalju, utvrdio je da je tijekom ranoga srednjeg vijeka bilo pet etapa u širenju teritorija i sadržaja imena *Bosna*.

U *trećoj fazi* došlo je do preuzimanja imena *Bosna* za teritorijalnu organizaciju ranga *zemlje*. To je moralo biti znatno ranije prije sredine 10. st. Riječ je o najstarijem teritoriju "zemlje Bosne" sa župama *Bosna*, *Vidogošća*, *Lepenica*, *Lašva*, *Trstivnica* i *Brod*.

U *četvrtoj fazi* proširilo se ime *Bosna* na župe Uskoplje, Neretva i Borač-Prača, negdje sredinom 11. st. U *petoj fazi*, sredinom 12. st., teritorij i ime *Bosna* proširilo se i na župe *Rama* i *Krivaja* ili *Kamenica*. U *šestoj fazi* u 12. st., vjerojatno za bana Kulina, u Bosnu se uklapaju *Usora*, *Soli* i *Podrinje*.

Druga Anđelićeva studija nosi naslov *Srednjovjekovna župa Trstivnica*.³ Ova župa je zapremala, uz određene korekcije, uglavnom područje današnje općine Kakanj, u porječju rijeka Bukovice, Sutjeske, Zgošće i Trstivnice, po kojoj je župa dobila ime. U ovoj župi su i dva veoma značajna mjesta u srednjem vijeku: Kraljeva Sutjeska, upravno, crkveno i kulturno središte; te kraljevski grad Bobovac. U studiji *Lepenica u srednjem vijeku*⁴

³ P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, str. 16-26.

⁴ P. Anđelić, *Lepenica u srednjem vijeku*, u Zborniku - *Lepenica, priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje*, Sarajevo 1963., 173-191.

obrađuje srednjovjekovnu župu Lepenicu, koja je zahvaćala poriječno područje Fojničke rijeke, tj. današnje općine Kiseljak, Fojnicu i Kreševo. Spominje se veoma rano, 1244. god., u povelji kralja Bele IV. Po opsegu i značenju pripada u rang najvažnijih župa uz Vrhbosnu, Lašvu i Neretvu.

Posebno je složeno pitanje župe Vidogošće, kojoj je posvetio posebnu studiju pod naslovom *Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća*.⁵ Riječ je o ranofeudalnoj župi stare ili srednje Bosne, nastale između Sarajevskoga i Visočkog polja, u gornjem porječju rijeke *Bosne*. Pisac je ponajviše posvetio pozornosti ubikaciji ove župe i njezinu razgraničenju sa susjednim župama.

O širem konjičkom kraju iscrpno raspravlja u studiji *Teritorijalno-politička organizacija srednjovjekovne župe Neretve i njezino mjesto u širim političkim okvirima*.⁶ Značajno mjesto u studiji dano je srednjovjekovnim naseljima. Pored pet tipova sela, autor navodi četiri trgovišta, od kojih su dva na prostoru današnjeg Konjica (*Neretva* i *Podbiograd*), te varoš *Kostajnicu* i dvije varoši na širem prostoru Konjica. Navodi značajan broj gradova različitog tipa (*Borovac*, *Bokševac*, *Dabar*, *Kruševac*, *Biograd*, *Podbiograd*, *Vrabač*, *Podvrabač*, *Kom*, *Podkomlje*, *Črešnjevo*, *Neretva*, *Gradac*), kao i političkih i gospodarskih središta, među kojima su *Bokševac* i *Črešnjevo* najrazvijenije gradske aglomeracije.

Studija donosi građu o trgovačkim putevima, vlastelinskim rodovima *Purčićima*, *Sankovićima*, *Obrinovićima*, *Čemerovićima*, te ostalim manje poznatim rodovima nižeg ranga. Dakako, autor govori o vladarskim imanjima, te o teritorijalno-političkoj organizaciji: seoskoj općini, župi, feudalnim oblastima i mnogim drugim pitanjima.

U studiji *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku*⁷ autor se bavi zamršenim pitanjem teritorijalnog i političkog razvitka ove oblasti na tlu srednjovjekovne Bosne. Iz svoje prvobitne jezgre, oko rijeke Usore, ova oblast širila se niz donje porječje rijeke Bosne, obalom Save sve do Drine na istoku. U vrijeme najvećeg teritorijalnog uspona Usora se proširila i na poriječje Spreče i oblast Soli, te na bosansko srednje Podrinje i poriječje rijeke Drinjače. Na ovom prostoru autor je konstatirao postojanje šest ranofeudalnih župa.

⁵ P. Anđelić, *Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća*, GZM (A), NS, sv. XXVI, 1971., 337-346.

⁶ P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic 1975., str. 292-314.

⁷ P. Anđelić, *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku*, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo 1977., 17-44.

U Ubikaciji oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija bosanskog Podrinja u srednjem vijeku,⁸ autor je utvrdio postojanje triju ranofeudalnih župa. To su: župa Birač, Osat i Sapna. Tu obrađuje upravne distrikte kasnog srednjeg vijeka, među kojima je najznačajnija Srebrenica. Obradio je u feudalne rodove Trebotiće, Diničiće, Kovačeviće, Kučlatoviće, Stančiće i Dabišiće.

Srednjovjekovna župa Krivaja ili Kamenica⁹ nastala je u širem porječju rijeke Krivaje, po čemu je i dobila ime, a imala je alternativni naziv Kamenica i Jelaška župa. Na tom prostoru bila su rasuta brojna rudna nalazišta olova, te u manjoj mjeri srebra i željeza. Najznačajnije rudarsko i obrtničko mjesto bilo je Olovo, koje se ranije zvalo Kamensko. Odatle, vjerovatno, i alternativni naziv za župu. Tim prostorom prolazili su i važni trgovački putevi. Po mišljenju autora, prostor Krivaje ili Kamenice ušao je u sastav Bosne negdje početkom 12. st.

Spomenimo i to da veliku vrijednost za temu teritorijalno-političkog ustroja na području srednjovjekovne Bosne i Huma imaju tri monografije dr. Pave Anđelića:

- *Bobovac i Kraljeva Sutjeska - stolna mjesta bosanskih vladara XIV. i XV. stoljeća,*

- *Visoko i okolina u srednjem vijeku,*

- *Historijski spomenici Konjica i okoline*

Temeljem spomenutih studija nastalo je sintetičko djelo dr. P. Anđelića pod nazivom *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*,¹⁰ koja je objelodanjena 1982. god. u izdanju izdavačke kuće Svjetlost u Sarajevu.

U ovu monografiju, pored ranije spomenutih studija, ušle su i dvije nove:

a) *Osnovne značajke teritorijalno-političke organizacije srednjovjekovne Bosne,*

b) *Vladarska imanja u srednjovjekovnoj Bosni.*

Autor je u monografiju uključio i temu koja prostorno (zemljopisno) ne pripada Bosni, a to je *Srednjovjekovne župe Humske Zemlje*. Kao što i sam naslov projekta govori težište istraživanja u Humskoj Zemlji bile su županije, premda nisu zanemarivane ni ostale upravne jedinice. Najviše spoznaja u upravnoj organizaciji Humske Zemlje saznajemo iz povelje

⁸ P. Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija bosanskog Podrinja u srednjem vijeku*, GZM (A), NS, sv. XXX - XXXI (1975.-1976.), Sarajevo 1977., 243-268.

⁹ P. Anđelić, *Srednjovjekovna župa Kamenica ili Krivaja*, GZM (A), NS, sv. XXXII (1977.), Sarajevo 1978., 331-343.

¹⁰ P. Anđelić, *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982.

Kralja Ostoje, izdate braći Radivojević 1408. god., koju Anđelić u cijelosti donosi u studiji o župi Večerići. Feudalna oblast (zemlja, država, ruksag) Radivojevića nije izričito spomenuta, ali se iz samog sadržaja posve razabire i podrazumijeva. Ostale upravne jedinice zasvjedočene u povelji jesu:

- regio, u značenju zemlja i oblast,
- provincija u značenju upravni kotar, seoska općina, knežija i župa (supsidijarno),
- župa, spomenuta jedanput kao zemljopisni pojam,
- civitas u značenju grad sa svojim kotarom,
- oppidum, manji grad,
- locum, mjesto, trgovište,
- gabella, carinarnica,
- barcanum, skela na rijeci,
- vlaške skupine (kantuni).

Nakon župe Večerići dr. Pavo Anđelić obradio je u vidu studije problem *Bišće i Blagaj kao kulturni i politički centri u srednjem vijeku - posjedi bosanskih vladara*, objavljen u časopisu *Hercegovina* 1983. god.

Potom je uslijedila obrada ostalih humskih župa, redoslijedom kako ih navodi biskup Grgur Barski u svom djelu *Sclavorum Regnum* ili *Barskom rodoslovu* ili *Kronici popa Dukljanina*, kako je neki uobičajuju nazivati.

God. 1982. u časopisu *Tribunia* izlazi studija *Humska župa Primorje* ili *Stantania* (Stonska), kako je navodi Grgur Barski. Studija *Humska župa Popovo* objavljena je 1983. god. u časopisu *Tribunia*. God. 1985. slijedi studija *Humska župa Žapska* objavljena u časopisu *Hercegovina*. Iznenadna i prerana smrt dr. Pave Anđelića 1985. god. prekinula je njegovu nakanu da okonča projekt *Srednjovjekovne župe Humske Zemlje*.

Prilike koje su nastale na ovim prostorima kasnih 80-ih godina 20. st. onemogućile su bilo kakve pomisli na daljnjem istraživačkom radu na ovom projektu, odnosno na izradi studija preostalih pet, još neobrađenih, humskih župa.

Nastavak rada na projektu posve neočekivano uslijedio je u ratnim godinama 1996., kada je poglavarstvo grada Čapljine organiziralo znanstveni simpozij o gradu Počitelju. Materijali s tog simpozija objelodanjeni su u Humskom zborniku br. 2. Među priložima u Zborniku bile su i studije: *Humska župa Luka* i *Humska župa Dubrave*. Sljedeće godine u časopisu *Hercegovina* objelodanjena je studija *Humska župa Dabar*. Nakon toga uslijedila je obrada još dviju preostalih srednjovjekovnih humskih župa. To su Humska župa Gorska i Humska župa Velika - Veljaci, koje nisu objavljivane u časopisima. Konačno sve su studije o župama Humske Zemlje objedinjene u jednu cjelinu kako je prvobitno i bilo zamišljeno,

te tiskano 1999. god. kao monografija pod naslovom *Srednjovjekovne humske župe* u izdanju izdavačke kuće Ziral u Mostaru. Tim činom okončan je davno započeti znanstveno-istraživački projekt o srednjovjekovnim humskim župama čija je tiskana monografija posvećena u čast dr. Pavi Anđeliću, nositelju projekta.

Na kraju moglo bi se zaključiti da su znanstveni počeci dr. Pave Anđelića bili baština zavičaja. Polazeći od ovoga fizičkog i duhovnog ishodišta kretao se ka središtu, bacajući pogled prema cjelini povijesti, prostora kojeg je sa žarom proučavao. Zauzimao je istaknuto mjesto u hrvatskoj historiografiji. Njegovo djelo krasi istraživačka širina. Ono je prije svega kritički pouzdano, jer se oslanja na podatke povijesnih vrela. U svjetlosti metodoloških postupaka ostavio je iza sebe pomno i savjesno podignuto djelo. Ono će ostati trajno pouzdan oslonac sadašnjim i budućim generacijama istraživača i znanstvenika u njihovim novim pregnućima.

Dr. P. Anđelić se prema svima odnosio dostojanstveno, s poštovanjem i uvažavanjem, kako to i priliči osobi i znanstveniku kojeg su resile savjesnost, ljudska čestitost i poštenje znanstvenika.

Zbog toga, neka i ovaj skup u povodu njegove 15. obljetnice smrti bude *hommage* njemu kao osobi, te čin i dokaz poštovanja njegovog znanstvenog djela od nas kolega, prijatelja, suradnika i poklonika, izričući mu zahvalnost i poštovanje za njegovo postojano djelovanje i doprinos znanosti i kulturi.